

ShE'RIYATDA MULOQOT SHAKLLARI VA BADIY IFODA
Matyakupov Sa'dulla Gaipovich – filologiya fanlari doktori, professor
sadulla.yoqub@gmail.com
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ФОРМЫ КОММУНИКАЦИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО САМОВЫРАЖЕНИЯ В ПОЭЗИИ
Матякупов Саъдулла Гаипович – доктор филологических наук, профессор
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMS OF COMMUNICATION AND ARTISTIC SELF-EXPRESSION IN POETRY
Matyakupov Sa'dulla Gaipov – Doctor of Philological Sciences, Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: dialog, monolog, individuallik, badiiy ifoda, obrazlilik, badiiy tafakkur, falsafiy talqin.

Rezyume. Maqolada o'zbek she'riyatida ruhiy kechinma va badiiy ifoda masalasi tadqiq etilgan. Shoir mahorati, dialog va monologlardan foydalanishi xususida atroflicha mulohaza bildirilgan. Mavzu A.Oripov ijodi misolida o'rganilib nazariy va badiiy tahlil natijalari umumlashtirilgan.

Ключевые слова: диалог, монолог, индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философское толкование.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема духовного мира и художественного описания в узбекской поэзии. Досконально было обсуждено мастерство поэта, способность использовать диалогическую и монологическую речь в работах. Тема была конкретизирована с примерами из произведения А.Орипова и обобщены теоретические и художественные анализы.

Key words: dialogue, monologue, individuality, literary interpretation, literary, idea, philosophic interpretation.

Summary. the presented article deals with the ways of giving inner world of people and literary descriptions in the Uzbek poetry. The article analyses the skillfulness of poets, their ability to use dialogues and monologues. The topic was enriched with the examples from A.Aripov's creations and there also concluded theoretical and literary analysis.

Kirish. Lirikada tushuncha mohiyati hamisha mavhumlikka tayangandek ko'rinadi. Ushbu murakkablikning qay darajada aks ettirilganligini tuyg'u va idrok orasidagi aloqa uzviyligi ta'minlaydi. Shuningdek, unda ijodkor tomonidan estetik obyektg'a yuklatilgan g'oyaning mazmundorligi yetakchi mavqe kasb etadi. Eng muhimi, badiiy munosabatning teranligi va estetik idrok imkoniyati badiiy talqinning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Ta'kidlash kerakki, dialogik nutqda dunyoqarash, nuqtai nazar va baholash mezoni birlashganda erkin tahlil yetakchilik qiladi. Tasvirdagi badiiy to'qimalarning ham subyektiv, ham obyektiv mohiyati muayyan muvozanatga bo'ysunadi. Tushuncha, so'z va mushohada tabiatan matn izchilligini ta'minlaydi, muloqot davomida yangi ovozlari nisbiy mustaqilligi badiiy fikr mantiqiy taraqqiyotini gavdalandiradi. Adabiyotshunos olim H.Umurov ta'kidlaganidek, "Badiiy dialog holatni, o'y-xayolni talqin qilmog'i – uning ochiq mazmunidan yashirin mohiyati sari borishga kitobxonni "majbur" qilishi – bosh talab" [4:66] ekan, unda qahramon xarakteri, ruhiyati hamda manfaat-ehtiyojlarini ixcham tarzda ifodalash imkoniyati ortadi. Nutq shakli tasvir va tahlil hamda talqin madaniyatini birlashtiradi.

Mazkur jarayonda she'rning vujudga kelishida ijodkor ko'nglida kechgan olam va odam orasidagi zohiriy dialog alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada A.Oripov lirikasida rang-barang she'riy shakllar orqali hayotni, inson umri va uning qismatini ifodalovchi, qadr-qimmatini ulug'lovchi bir qancha badiiy kashfiyot darajasidagi asarlar yaratildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Istiqbol davri o'zbek she'riyatining turli qirralari, xususan, badiiy psixologizm, obraz va ritm munosabati, hayotni poetik talqin etish taomillari, badiiy xususiyatlari, ijodkor shaxsiyati va lirik qahramon, xalqona poetik tafakkur, uslubiy izlanishlar, modern she'riyat poetikasi, she'riy turkum tabiati kabi masalalar haqida adabiyotshunos-

ligimizda monografik tadqiqotlar, ilmiy maqolalar yaratildi. Lekin zamonaviy she'riyatda muloqot shakllarining qo'llanishi hamda uning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish bugungi adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biridir. Zero, badiiy kommunikatsiya badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasining eng muhim omili sanaladi. Shu ma'noda, badiiy asar qaysi tur va janrga oid bo'lmasin unda asosan ijodkorning olam va odam bilan muloqoti aks etadi.

Natijalar. Ma'lumki, she'riyatda nutqiy ifoda shakllari bir-biri bilan tig'iz munosabatga kirishgan holda badiiy shartlilikni vujudga keltiradi. Lirik talqinda tuyg'u hamda ong muvozanati nisbiy ijodiy mustaqillikka intilishi masala mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Nazmda badiiy nutq tadriji murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi, unda o'tish shakllari (monologlashgan dialog – dialoglashgan monolog) xilma-xilligi kuzatiladi. Adabiy tahlil va estetik idrokda mujassam erkinlik darajasi goh nutqiy ifoda boshqaruvini yetakchi o'ringa olib chiqsa, gohida ritorik ohangdoshlikni diqqat markaziga ko'chiradi. Shunga qaramasdan, lirik ifodada asosan monologlashgan ong o'zaro munosabatlar bayoniga asos bo'ladi.

Muhokama. A.Oripov she'rlari umuminsoniy muammolar talqini, ularni badiiy ifodalashdagi turli xil badiiy shakllar hamda ifoda usullari bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Shoir o'zining sarmazmun she'rlarining voqealar tafsilotida shakl va mazmun mutanosibligini ta'minlashda mukammallikka erishadi. Abdulla Oripov she'riyatida insonning o'zini anglashi, uning fazilati illatlari, taqdiri, umuman butun murakkabligi badiiy talqin qilinadi. Shoirning "Haj daftari" turkum she'rlarida diniy-ma'rifiy masalalar o'ziga xos tarzda ifoda qilingan. Xususan, "G'iybat" she'rida shunday satrlar uchraydi:

Do'zax yo'llaridan o'tarkan Rasul,
Atrofiga ko'z tashlar edi damodam.

Kimdir faryod solib yig'lardi nuqul,
O'tashda yonardi o'zga bir odam.
Yo'lning kanorida – shundoq sarhadda
O'limtik yer edi allaqanday zot.
Nogoh Rasululloh boqib hayratda,
Jabroilga dedi: – Bu kimdir, hayhot! [1:216]

Mazkur she'rda inson hayoti, umri mohiyati Foniylar va Boqiy dunyo mutanosibligida tasvirlanadi. Bu esa insonni o'z hayoti, yashash tarzi, halol-u haromni anglashi kabi masalalar mohiyatini anglashga chaqiradi. Ahamiyat bersak, mazkur she'rda shoir asosiy e'tiborni Rasululloh nazarida na faryod solib yig'layotgan ("Kimdir faryod solib yig'lardi nuqul") na o'tda yonayotgan ("O'tashda yonardi o'zga bir odam") odamga qaratmagan. Anglashiladiki, ular o'z umrida shunga munosib tarzda hayot kechirishgan. Shuning uchun ham do'zax azobida qiynalmoqda. Lekin Rasulullohning o'limtik yeb turgan "allaqanday zot" (insoniy qiyofasi yo'q)ni ko'rib uning qismatini tushunmay hayratga tushishi ("– Bu kimdir, hayhot!") kitobxonni yanada taajjubga soladi. She'rda tasvirlanishicha, "Yo'lning kanorida – shundoq sarhadda" ya'ni hatto do'zaxga ham ravo ko'rilmayotgan bu odamning kimligini shoir Jabroil tilidan shunday tasvirlaydi:

Jabroil aytdikim: – Bunda har kimsa,
Jazosin olgaydir qilmishiga xos.
O'limtik yeguvchi bul banda esa,
Umrin g'iybat bilan o'tkazgan, xolos [1:216].

Ushbu tasvirlarda shoirning yuksak darajadagi tafakkuri va badiiy mahorati aks etadi. Demak, g'iybat qilish, insonlar orasiga nifoq solish kechirilmas gunohdir. Negaki, bilmay biror noto'g'ri ishga qo'l urish bilan ongli ravishda qilingan gunoh ish mutlaqo boshqa narsa.

Muayyan shoir lirikasining o'ziga xosligi hamisha inson fenomeni psixologik qirralarini tadqiq qilishga moyillik bilan o'lchanadi. Bu o'lcham talqin teranlashuvi - poetik tip shakllanishiga zamin hozirlaydi. Kutilmagan va g'oyatda favqulodda falsafiy mushohadalar yangidan-yangi mantiqiy fikrlarni yuzaga chiqaradi. Xarakter badiiy tadrijini ham ma'naviy, ham ma'rifiy jihatdan o'zgartirishga intilish shoir badiiy izlanishlari mag'zini belgilaydi. Unda shoir obrazi va lirik qahramon timsoli o'zaro qorishib ketadi. Mukammal ong, tushuncha hamda psixikani tasvir yo'siniga singdirish, badiiy xarakter hayotiy-mantiqiy asoslarini kuchaytirish, mohiyat ifoda xususiyatlarini topishga urinish shoir she'riyati yo'nalishini belgilab beradi.

Adabiyotshunos Ulug'bek Hamdam o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, "She'riyat ijtimoiy hodisa sifatida insonning ruhiy mohiyatidan ibtido oladi. Shu ma'noda odamzodning hozirgi holga kelishi, insonning insonga aylanishi faqat tashqi omil – tashqi shart-sharoitlarga bog'liq jarayon bo'lmay, ayni paytda, ichki omil – insonning zoti bilan, undagi ruhiy mohiyatning ijtimoiylik shaklida namoyon bo'lishi bilan ham bog'liqdir" [5:14].

She'riyatdagi dialoglar aksariyat hollarda monologik nutq zamidra vujudga keladi. She'r mazmunida esa tafsilotdan ko'ra uning mohiyatiga ishora muhim ahamiyat kasb etadi. Ruhiy tahlil quyuqligi va tasavvur maydoni kengligi o'quvchini chuqur mulohazaga chorlaydi.

Ayon bo'ladiki, botiniy ziddiyat xarakter tabiatini belgilaydi, o'z navbatida ma'naviy-axloqiy fazilat va illatlar badiiy chambarchaslik qonuniyatini muqarrar hodisaga aylantiradi. Aslida izchillik va yaxlitlik bir-birini

to'ldiruvchi tushunchalar, uning poydevorini ichki qarama-qarshiliklar tayin etadi. Hayot va ijod taomillari aloqadorligi aynan ijtimoiy, falsafiy hamda ma'naviy qadriyatlar mezoni uzluksizligiga tayanadi.

A.Oripovning "Haj daftari" turkumiga kirgan barcha she'rlarida yuqoridagi ta'rif o'z aksini topadi. Shoir ijodida shakl va mazmun mutanosibligi mukammal aks etadi. Mazkur turkumdagi "Farzand" she'rda ota o'z farzandi kamoli uchun har qanday holatda ham o'zidagi ma'naviy qiynoqlarni yengib o'tishi tasvirlanadi.

Bir kuni ranjitdi otani farzand,
Ota o'z uyidan bosh olib ketdi.
Lekin Alloh mehri bo'lib sarbaland,
Ota Makkatulloh vasliga yetdi...

Ka'bani sig'inar ekan keksa chol,
Armonin oshkora aytdi olamga.
Dedi: – Ibodatim bo'lsa ham uvol,
Faqat saodat ber o'sha bolamga [1:205].

A.Oripovning she'rlarida butun bashariyatga xos qadriyatlar, inson taqdiri va kamoloti, harom va halol mohiyati kabi ma'naviy-ma'rifiy muammolar diniy-ma'rifiy tushunchalar bilan ifoda qilinadi. Mazkur she'rlar insonga muayyan ma'noda o'z ta'sirini o'tkazadi, asar mazmunidan o'ziga tegishli xulosa chiqarishga chorlaydi. "She'riyatda inson yuragining sir-asrori aks etadi. Inson yuragining sirli tomoni shundaki, u dunyoga avval boshdanoq zabt etilgan holda keladi. Shuning uchun non deb yig'lamaydi u, obro' deb o'kinmaydi. Yurak – g'oyibdan kelib ichimizga o'rnatilgan elchi. U, alaloqibat, o'sha g'oyibning irodasiga bo'ysunadi. She'riyat esa ichimizdagi elchilarning xos suhbatidir" [3:33] – deya ta'kidlagan edi, adabiyotshunos Rahimjon Rahmat.

Aslida san'at ifodasi va reallik darajasi muallif pozitsiyasining ikki bosqichi bo'lib, subyektiv ibtidodan obyektiv intihoga o'tish tizimi tahlil malakasini belgilaydi. Unda tavsif, ta'rif, muqoyasa hamda tanlov markaziy nuqtaga ko'chadi:

Qadim donishmandlar demishlar bundoq:
– Uch odamning biri Xizr erur, boq.
Men-ku ishonaman, Xizrdir biri,
Qolgan ikkovi kim? Bunisi jumboq! [2:76].

Tushuncha mustaqilligi hamda g'oya muqobilligi asosiga qurilgan she'rda muallif va qahramon munosabati yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Idrok kaliti – estetik baholash mezoni aynan ijodning hayot bilan uzviy aloqasini dalillaydi. Shoir odatiy qarashlardan badiiy haqiqat hosil qiladi: falsafa hamda mantiq hamkorligi hukm-xulosaning o'ziga xosligini ta'minlagan holda mifopoetik talqin inson ruhiy holati murakkabligini tasdiqlaydi.

She'rdagi "Qolgan ikkovi kim?" – o'zgacha yo'sinda berilgan mazkur savol zalvori o'ta munozarali. Yashirin mohiyatga ko'chgan ritorik munosabatda ifoda hamda tasvir bir-birini to'ldiradi. E'tiborli jihati, muloqot shaklida ham monologik kayfiyat, ham dialogik keskinlik aks etadi. Falsafiy mushohadaning tadrijiy takomili ("Bunisi jumboq!") ta'sirchanlikni yanada oshiradi. Ifoda tugallanmaganligi esa munozara kitobxon qalbiga ko'chishiga yo'l ochadi. Kuchli ijodiy quvvatga asoslangan satrlar sezgi va dunyoqarash muvozanatini ko'rsatadi.

Xulosa. Ko'rinadiki, she'riyatda dialog va monolog ifoda aniqligini yetakchi usul darajasiga ko'taradi. Semantik-sintaktik munosabatlar tizimi nutqiy ta'sirning ijtimoiy amaliyotini ancha teranlashtiradi. E'tiborli jihati

shundaki, mazkur holatda ijodkor individual uslubi orqali namoyon bo'lgan ritorik shakl badiiy idrokning kengayishiga zamin hozirlaydi.

She'riyatda nutqiy ifoda shakllari bir-biri bilan tig'iz munosabatga kirishadi. Vaholanki, unda badiiy shartlilik yetakchi o'ringa ko'tariladi. Lirik talqinda tuyg'u hamda idrok mutanosibligini inobatga olsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Ta'kidlash joizki, nazmda badiiy nutq tadriji murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi, unda o'tish shakllari (monologlashgan dialog – dialoglashgan monolog) xilma-xilligi kuzatiladi. Adabiy tahlil va estetik idrokda mujassam erkinlik darajasi goh nutqiy ifoda boshqaruvini yetakchi o'ringa ko'tarsa, goh ritorik ohangdoshlikni diqqat markaziga chiqaradi.

A.Oripov she'rlaridagi dialogik talqin mohiyatida inson hayoti ma'nosi va umr mohiyati xususidagi o'y-mushohadalar, inson sha'ning falsafiy asoslarini badiiy tadqiq etish yetakchilik qiladi. Kuzatilganidek, shoir she'rlarida inson fe'l-faoliyati orqali namoyon bo'lgan odamiylik va g'ayriinsoniylikning ijtimoiy-psixologik omillariga e'tibor qaratgan holda olam va odam munosabatini muloqot shakliga ko'chiradi. She'rlardagi har bir muloqot shaklida semantik-sintaktik aloqa tizimining turli manzaralari qorishib ketadi. Nutq shakllari jamlanmasi bevosita va bilvosita noadabiy omillar bog'lamiga daxldor mohiyatga erishadi. Ifodada ritorik munosabatlar rang-barangligi ma'no-mohiyatning aniqligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. Орипов А. Танланган асарлар. Шеърлар ва дostonлар. 2-жилд. – Тошкент: «Ф.Ғулом», 2001.
2. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Тошкент: «Адолат», 2005.
3. Раҳимжон Р. Адабиётдан чиқиш. – Тошкент: «Академнашр», 2015.
4. Умуров Х. Бадий асар назарияси. – Самарқанд: СамДУ, 2002.
5. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърляти бадий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филология фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2017.